

Nederland en het Manhattan-project. De geheime thorium-overeenkomst uit 1945*

CEES WIEBES en BERT ZEEMAN

Zaterdag 4 augustus 1945. Na een week intensief onderhandelen ondertekenen de Nederlandse minister van buitenlandse zaken Eelco N. van Kleffens, de Amerikaanse ambassadeur in Groot-Brittannië John G. Winant en de Britse oud-minister van financiën (en eerstverantwoordelijke voor atomaire aangelegenheden) John Anderson in Londen een overeenkomst waarbij de Nederlandse regering aan de Amerikaanse en Britse regeringen het alleenrecht voor de aankoop van Nederlands thorium schenkt. Thorium wordt op dat moment als een potentiële grondstof voor de productie van een atoombom beschouwd, al heeft al het onderzoek in het kader van het Amerikaans-Britse *Manhattan project* zich tot dan toe op uranium en plutonium gericht. In zijn geheime verslag over de onderhandelingen schrijft Van Kleffens dat

Mocht men er in slagen een methode te vinden om naar believen de kernenergieën van uraan of thorium in een voldoende snel tempo te ontgrendelen dan zijn de consequenties welhaast niet te overzien, maar het is duidelijk, dat ze een geweldig gevaar voor het welzijn der volkeren in zich bergen, ook al zou men er niet direct in slagen uraan of thoriumhoudende explosiemiddelen van tot nu toe ongekende kracht te vervaardigen (dit zou inderdaad technisch nog wel eens een veel moeilijker opgave kunnen wezen dan het probleem om de kernenergie op vreedzame wijze af te tappen)¹.

Van Kleffens' gebrek aan kennis over de werkelijke stand van het atomaire onderzoek werd zeer kort daarop pijnlijk zichtbaar. Twee dagen na de ondertekening in Londen van de *top secret* overeenkomst ontplofte namelijk de eerste uranium-bom boven Hirosjima, drie dagen later gevolgd door een plutonium-bom boven Nagasaki. Anderson lichtte Van Kleffens vlak voor deze gebeurtenissen in met de mededeling dat 'some publicity regarding the use of uranium might be expected shortly'. Met typisch Brits *understatement* schreef hij aan de Britse premier Clement Attlee dat

We thought it better that the Netherlands Representatives should have no ground for feeling that in negotiating the Agreement we had concealed essential information from them².

Van Kleffens' reactie op de gebeurtenissen in Hirosjima en Nagasaki is, helaas, niet bekend.

* De auteurs danken dr. Pieter-Jan Kuyper voor zijn juridisch commentaar. Hun dank gaat ook uit naar Robert Bos en Jan Poulisse voor hun 'speurtocht' in de archieven van het ministerie van buitenlandse zaken.

1 Archief van het ministerie van buitenlandse zaken (hierna ABZ), Den Haag, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Deel I, Aantekening Van Kleffens, ± 4 augustus 1945.

2 Public Record Office (hierna PRO), Londen, PREM 8/110, Anderson aan Attlee, 8 augustus 1945.

Evenmin ontdekt is de bovengenoemde *top secret* overeenkomst. In de geschiedschrijving over het Nederlandse nucleaire beleid ontbreekt bijvoorbeeld enige verwijzing naar deze overeenkomst. Op zich is dat niet zo heel erg verwonderlijk gezien het geheime karakter van de overeenkomst en de stand van het onderzoek op dit terrein. Onze huidige kennis kan het best vergeleken worden met een gatenkaas: de omtrekken zijn wel duidelijk maar tegelijkertijd zitten we met grote gaten, of beter: witte vlekken. In grote lijnen is het beleid wel bekend, maar ten aanzien van allerlei onderdelen uit het toch niet zo verre verleden staat het onderzoek naar de Nederlandse bemoeienissen in feite nog steeds in de kinderschoenen. Het waarom van de aankoop van een behoorlijke hoeveelheid uraniumerts aan de vooravond van de tweede wereldoorlog en de ontwikkeling gedurende de oorlog van een cyclotron bij Philips zijn twee wel bekende, maar nog steeds niet geheel opgehelderde kwesties³.

Aanwijzingen dat er door de Nederlandse regering tijdens de oorlog een geheime overeenkomst was gesloten waren er al wel. In 1986 verscheen van de Amerikaanse hoogleraar Jonathan Helmreich een studie naar het beleid van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië inzake de grondstoffen voor atoomwapens onder de titel *Gathering rare ores*. In zijn studie maakte Helmreich melding van een overeenkomst met Nederland, maar de precieze inhoud ervan kon hij niet medelen aangezien hij de overeenkomst niet gevonden had⁴. Ook 's lands geschiedschrijver over de tweede wereldoorlog, Loe de Jong, meldde in hetzelfde jaar op basis van een mondelinge mededeling van Van Kleffens uit 1968 in een voetnoot van zijn standaardwerk het bestaan van een geheime toezegging over radioactieve grondstoffen aan de Britten⁵. Enerzijds lijkt Van Kleffens' geheugen hem hier in de steek gelaten te hebben en anderzijds heeft De Jong blijkbaar niet de moeite genomen deze kwestie verder uit te zoeken.

Dat zou ook geen eenvoudige opgave geweest zijn. Nadat wij op het *Public Record Office* in Londen een eerste onderhandelingsdossier over deze kwestie hadden ingezien, leidde een verzoek tot inzage in de Nederlandse stukken betreffende deze kwestie bij het ministerie van buitenlandse zaken in Den Haag tot grote consternatie. De overeenkomst stond namelijk nergens geregistreerd; noch bij de afdeling post- en archiefzaken noch bij de directie verdragen, waar in principe elke overeenkomst die de Nederlandse regering aangaat in een centraal registratiesysteem is opgenomen. Dagenlange zoekacties werden uiteindelijk beloond met de vondst in de kluis van de secretaris-generaal van het ministerie van een enveloppe met het Nederlandse exem-

3 De belangrijkste literatuur over de Nederlandse nucleaire bemoeienissen vlak voor, tijdens en vlak na de tweede wereldoorlog is: J. A. Goedkoop, *Geschiedenis van de Noors-Nederlandse samenwerking op het gebied van de kernenergie* (Den Haag, 1968) 11-15 en 25-30; W. Klinkenberg, *De Ultracentrifuge 1937-1970. Hitlers bom voor Strauss?* (Amsterdam/Baarn, 1971) 11-68 en H. Ramaer, *De dans om het nucleaire kalf* (Rotterdam, 1974) 14-29.

4 J. E. Helmreich, *Gathering rare ores. The diplomacy of uranium acquisition, 1943-1954* (Princeton, N.J., 1986) 57-60.

5 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, XIc, *Nederlands-Indië*, III (Leiden, 1986) 394-395.

plaar, *copy no. 3*, van de overeenkomst, alsmede van twee dossiers. Op basis daarvan, en van elders verkregen informatie kan eindelijk 46 jaar na dato de voorgeschiedenis, onderhandelingen, werking en afwikkeling van een overeenkomst openbaar gemaakt worden. Een overeenkomst waarover de Nederlandse regering en het parlement nooit zijn ingelicht, waarvan openbaarmaking tot in de jaren zeventig te schadelijk werd geacht voor de relaties met het Indonesië van Soekarno en Soeharto en dat minister van buitenlandse zaken Joseph Luns derhalve dwong negatief te reageren op verzoeken van Britse en Amerikaanse zijde om tot publikatie van de overeenkomst over te gaan.

VOORGESCHIEDENIS

Op 12 juli 1945 werd Van Kleffens door Anderson voor het eerst over de thorium-kwestie benaderd. Voor de achtergrond van deze toenaderingspoging moeten we teruggaan naar het voorjaar van 1944 toen onder de bezielende drijfkracht van de leider van het Amerikaans-Britse atoombom (of: Manhattan) project, generaal Leslie Groves, een organisatie in het leven werd geroepen die zich moest richten op de aankoop van de grondstoffen voor kernwapens die zich buiten Amerikaanse en Britse jurisdictie bevonden. In eerste instantie werd daarbij gedacht aan het uraniumerts uit Belgisch Congo, dat dan ook de kern zou vormen van de Hirosjima-bom. In het jarenlange nucleaire onderzoek was echter inmiddels ook gebleken dat thorium waarschijnlijk een geschikte grondstof voor een atoombom zou zijn en de door president Franklin D. Roosevelt en premier Winston Churchill ingestelde *Combined development trust* kreeg dan ook de opdracht zich ook op thorium te richten⁶. Het was bekend dat thorium in de vorm van thorium-oxide voorkwam in zogenaamd monaziet-zand, dat in grotere hoeveelheden gewonnen werd in Brazilië, het vorstendom Travankore (een autonoom onderdeel van Brits-Indië) en ... op de tineilanden van Nederlands-Indië.

Het Belgisch Congolese uraniumerts vormde vooralsnog in 1944 het hoofddoel van de *Combined development trust*. Tot dan toe had het *Manhattan project* commerciële contracten afgesloten met de directeur van *Union minière du Haut Katanga*, Edgar Sengier, zonder medeweten van de Belgische regering-in-ballingschap in Londen. Controle over alle voorraden erts op Belgisch Congolees grondgebied vereiste echter een overeenkomst met de regering, die dan ook in maart 1944 daarover voor het eerst in Londen benaderd werd⁷. De Belgische regering toonde zich bereid de door de Britten en Amerikanen gewenste overeenkomst te tekenen, maar achtte Sengiers expertise tijdens de onderhandelingen noodzakelijk. Sengier kwam daarvoor over uit Washington, de Amerikanen tevreden achterlatend met het idee dat met zijn deelname aan de onderhandelingen een akkoord snel gesloten zou zijn.

Die verwachting werd bewaarheid. Vlak voordat de Belgische regering in september 1944 naar het bevrijde Brussel zou terugkeren, werd middels een briefwisseling tussen

6 V. C. Jones, *Manhattan. The army and the atomic bomb* (Washington, DC, 1985) 292-306 en Helmreich, *Gathering rare ores*, 3-14.

7 Zie: Helmreich, *Gathering rare ores*, 15 vlg.

minister van buitenlandse zaken Paul-Henri Spaak enerzijds en Winant en Anderson anderzijds vastgelegd dat de Amerikaanse en Britse regeringen het eerste recht van aankoop van al het Belgisch Congolese uraniumerts kregen⁸. De Belgische regering verplichtte zich daarnaast tot de verkoop door *Union minière* van uraniumerts aan het *Manhattan project* tegen een door de Amerikanen en Britten gegarandeerde prijs. De tevredenheid waarmee de Amerikanen de overtocht van Sengier naar Londen begeleidden valt licht te begrijpen.

Met de voorraden uraniumerts uit de Eldorado-mijn in Canada beheersten de Verenigde Staten en Groot-Brittannië nu bijna 90% van de bekende voorraden. Daar bleef het echter niet bij. De jacht werd nu ook geopend op de voorraden monaziet-zand, waarvan inmiddels aangetoond was dat ze, naast thorium-oxide, ook uranium bevatten. Brazilië was het eerste land dat in het voorjaar van 1945 benaderd werd. De minister van buitenlandse zaken van de Verenigde Staten Edward Stettinius werd door de *Combined development trust* ingeschakeld voor een directe toenaderingspoging tot president Getulio Vargas van Brazilië. Vargas bleek onmiddellijk bereid een overeenkomst te sluiten die de *Combined development trust* het eerste recht van aankoop zou geven, mits er een redelijke prijs voor het monaziet-zand zou worden berekend. Die redelijke prijs kwam er binnen enkele maanden uit en op 10 juli 1945 werd het definitieve akkoord gesloten⁹.

De beslissing een dergelijke overeenkomst met Brazilië te sluiten, betekende tegelijkertijd dat ook Travankore en Nederlands-Indië benaderd zouden moeten worden. Alleen in dat geval had de Braziliaanse overeenkomst, als eerste stap in een beleid gericht op de ontzegging van thorium aan andere staten, zin. Op 8 maart besloten Amerikanen en Britten dan ook dat, nu het akkoord met Brazilië voor de deur stond, de Britse regering zo snel mogelijk met de regering van Travankore een overeenkomst zou moeten sluiten en dat tevens onderzocht moest worden of de hoeveelheid thorium in Nederlands-Indië een overeenkomst met Nederland rechtvaardigde. Indien dat het geval zou zijn, zou de Britse regering mede namens de Amerikaanse de Nederlandse regering-in-ballingschap benaderen.

Naar Groves' mening was dat onderzoek van geen enkel belang en ging het om het principe van controle over alle thoriumvoorraden. Toen naar zijn mening de Britse toenaderingspoging dan ook te lang uitbleef, stuurde hij begin juli 1945 twee persoonlijke vertegenwoordigers naar Londen met de opdracht haast te zetten achter een overeenkomst met de Nederlandse regering. Op 12 juli hielden deze vertegenwoordigers een belangrijke bespreking met ondermeer Anderson en Winant. Gezien het feit dat naar de mening van de aanwezigen

8 De overeenkomst is afgedrukt in *Foreign relations of the United States* (hierna *FRUS*), 1944, II (Washington, DC, 1967) 1029-1030.

9 Zie: Helmreich, *Gathering rare ores*, 49-57 en 0. Guilherme, *O Brasil e a era atomica. Livro negro dos acordos de minerais atomicos firmados entre o Brasil e os Estados Unidos* (Rio de Janeiro, 1957) 83-86. De overeenkomst met Brazilië is afgedrukt in: *FRUS*, 1945, II (Washington, DC, 1967) 20-23.

the Netherlands Government was at present in a confused frame of mind, was somewhat wary of approaches made to them by the larger powers, [en derhalve] would have to be handled carefully,

werd besloten dat Anderson op informele wijze contact op zou nemen met Van Kleffens, die hij persoonlijk kende. Anderson zou Van Kleffens ten eerste moeten wijzen op de gevaren van de vrije beschikbaarheid van uranium en thorium en ten tweede de Amerikaans/Britse wens moeten uitspreken van overheidscontrole op de export van monaziet-zand uit Nederlands-Indië. In ruil voor de vastlegging van punt 2 in een 'overeenkomst bevestigd door een uitwisseling van brieven', zou de *Combined development trust* bereid moeten zijn een bepaalde minimum-hoeveelheid monaziet jaarlijks af te nemen¹⁰. Met deze instructie op zak had Anderson nog dezelfde dag een eerste gesprek met Van Kleffens over een thoriumovereenkomst.

ONDERHANDELINGEN

Van Kleffens was al minister van buitenlandse zaken sinds 1939, het jaar waarin D. J. de Geer hem, als partijloze, vroeg toe te treden tot de regering waarin ook de SDAP voor het eerst vertegenwoordigd zou zijn. Gedurende de oorlogsperiode was hij een van de weinige ministers die onafgebroken zijn post kon blijven behouden en ook in het eerste naoorlogse kabinet van herstel en vernieuwing onder leiding van Schermerhorn en Drees keerde hij, zonder discussie, terug¹¹. Aangezien een groot deel van het ministerie nog in Londen was en hij daar ook voor intergeallieerd overleg regelmatig moest zijn, verbleef Van Kleffens ondanks de bevrijding van Nederland in de zomer van 1945 meer in Londen dan in Den Haag. Vandaar dat Anderson op zo'n korte termijn een gesprek met hem kon arrangeren.

In het onderhoud schetste Anderson de achtergronden van de Brits-Amerikaanse interesse voor het Indische thorium en deed hij het voorstel tot een overeenkomst te komen¹². Van Kleffens reageerde onmiddellijk positief, maar stelde dat hij wel eerst overleg zou moeten plegen met premier W. Schermerhorn en de minister van overzeese gebiedsdelen J. H. A. Logemann. Hij zou aan hen voorstellen een onderhandelaar te benoemen. Anderson toonde zich tevreden over deze gang van zaken, maar drong aan op snelheid. Van Kleffens beloofde te zullen doen wat hij kon, zodra hij op 17 juli voor een bijeenkomst van de ministerraad naar Den Haag zou terugkeren.

In Den Haag overlegde Van Kleffens inderdaad met Schermerhorn en Logemann. Van dit overleg hebben wij geen verslag gevonden, maar blijkbaar hadden Schermer-

10 Voor het verslag van deze bespreking: *FRUS, 1945, II, 27*.

11 Van Kleffens beschrijft zijn carrière in: E. N. van Kleffens, *Belevenissen*, I, II (Alphen aan den Rijn, 1980 en 1983). Voor zijn benoeming in 1945: F. J. F. M. Duynstee, J. Bosmans, *Hel kabinet Schermerhorn-Drees, 24 juni 1945-3 juli 1946* (Assen/Amsterdam, 1977) 68-69.

12 Het verslag van het gesprek is gebaseerd op: *FRUS, 1945, H, 28* en *Documents on British policy overseas* (hierna *DPBO*), Series I, I, *The conference at Potsdam, July-August 1945* (Londen, 1984) 282-284.

horn en/of Logemann enige twijfels, want bij zijn terugkeer in Londen meldde Van Kleffens alleen aan Anderson dat hij op 23 juli weer naar Den Haag zou terugkeren voor verder overleg. Echte problemen verwachtte hij echter ook niet, want hij hoopte rond 26 juli de onderhandelingen te kunnen starten. Op 24 juli vond er opnieuw, in de marge van een ministerraadsvergadering, overleg plaats tussen Van Kleffens, Schermerhorn en Logemann. Dit keer werd er een positieve beslissing genomen en Van Kleffens deelde telefonisch aan Anderson mee dat de Nederlandse delegatie, bestaande uit hemzelf, prof. dr. H. A. Kramers en ir. J. van den Broek, maandag 30 juli in Londen beschikbaar zou zijn voor onderhandelingen.

De Nederlandse onderhandelingsdelegatie was samengesteld uit vertegenwoordigers uit de wereld der diplomatie, wetenschap en het bedrijfsleven. Hendrik Anthony Kramers was een van Nederlands experts op het gebied van atoomfysica. Hij was een leerling en medewerker van de beroemde Deense atoomfysicus Niels Bohr en reeds op jonge leeftijd hoogleraar in de theoretische natuurkunde in Leiden geworden¹³. Van den Broek was president-directeur van de Billiton maatschappij (met grote belangen op de teneilanden waar monaziet aanwezig was) en in de jaren dertig lid van de *International tin commission*. In januari 1941 werd hij hoofd van de *Netherlands purchasing commission* in de Verenigde Staten en een jaar later minister van financiën in het tweede kabinet-Gerbrandy. Hij toonde zich in die functie een aanhanger van een harde vrede voor Duitsland en zette zich na zijn aftreden in januari 1945 in voor annexatie van Duits grondgebied¹⁴. Van Kleffens leidde formeel de delegatie.

Maandag 30 juli vond de eerste bijeenkomst van de onderhandelaars plaats. De Nederlandse delegatie (nog zonder Van den Broek die wegens slecht weer verhinderd was) trof aan de andere kant van de tafel Anderson en Winant, beide vergezeld van enkele experts, aan¹⁵. Van Kleffens poneerde opnieuw de principiële bereidheid van Nederland om een overeenkomst zoals door Amerikanen en Britten gewenst af te sluiten. Hij verklaarde echter ditmaal dat over de precieze vorm nader overleg vereist was. Onder artikel 60 van de grondwet van 1922 (laatstelijk gewijzigd in 1938) was de regering namelijk genoodzaakt alle door haar afgesloten verdragen voor goedkeuring aan het parlement voor te leggen, terwijl alle andere overeenkomsten zo spoedig mogelijk aan het parlement moesten worden medegedeeld. Hij geloofde echter dat dat in dit geval niet noodzakelijk zou hoeven te zijn. Kortom, hij was bereid mee te werken aan een regeling waardoor het parlement niet ingelicht behoefde te worden. Direct hierop reagerend benadrukte Anderson opnieuw de absolute noodzaak van geheimhouding. Van Kleffens verklaarde verder dat de Nederlandse regering een zekere hoeveelheid monaziet voor eigen gebruik zou willen behouden, hetgeen Anderson met

13 Voor een biografie die zowel aan Kramers' wetenschappelijke als persoonlijke leven recht doet M. Dresden, *H. A. Kramers. Between tradition and revolution* (New York, 1987). In de officiële geschiedschrijving van CERN wordt hij 'een van de leidende Europese fysici' genoemd en gezamenlijk met Bohr 'twee van de leidende wetenschappelijke staatslieden uit de periode'. Zie: A. Hermann, e. a., *History of CERN, I, Launching the European organization for nuclear research* (Amsterdam, 1987) 76 en 156.

14 Voor Van den Broek: De Jong, *Koninkrijk*, IX, i (Den Haag, 1979) 380-381.

15 Verslag van de besprekingen in: *FRUS, 1945*, II, 32-33.

verwijzing naar de overeenkomst met België zeer wel mogelijk achtte, en Van Kleffens verwees voor de commerciële aspecten van de overeenkomst naar Van den Broek. Gezien diens afwezigheid werd besloten de gesprekken de volgende dag door de technische experts te laten voortzetten.

Van den Broek arriveerde in de avond van 30 juli in Londen en de volgende dag vonden de eerste technische gesprekken plaats. Van den Broek toonde zich geen gemakkelijk onderhandelaar. Hij vroeg inzage in het akkoord dat met België was afgesloten en wenste ingelicht te worden over de voortgang van het Amerikaans/Britse uranium- en thoriumonderzoek. Beide punten werden negatief beantwoord, waarop Van den Broek voor de Nederlandse regering het recht voorbehield van de overeenkomst af te zien indien hierover op hoger, politiek, niveau niet tot een bevredigende oplossing gekomen kon worden¹⁶. Ten aanzien van de commerciële onderdelen van de te sluiten overeenkomst bleven ook onduidelijkheden bestaan. Van den Broek beschikte over te weinig harde gegevens over produktie en prijs van monaziet, zodat besloten werd deze onderdelen van de overeenkomst nog niet definitief vast te stellen. Britten en Amerikanen zouden ten behoeve van Van den Broek en Kramers een ontwerp-overeenkomst opstellen ter bespreking op 1 augustus, waarna een bijeenkomst met Anderson, Winant en Van Kleffens belegd zou kunnen worden om de politieke kwesties uit te praten. De Nederlanders stemden in met deze procedure.

Wat zij niet wisten was dat de Britten en Amerikanen reeds op 27 juli een dergelijke ontwerp-overeenkomst hadden besproken, die nu op 1 augustus met enkele wijzigingen en aanvullingen aan Van den Broek en Kramers werd voorgelegd¹⁷. Het ontwerp *memorandum of agreement* bestond uit 7 clausules. Kernclausule was clause 2 waarin de Nederlandse regering verklaarde de export van thorium en monaziet afkomstig van haar grondgebied onder effectieve controle te houden en alleen naar die landen te exporteren waarvoor de Verenigde Staten en Groot-Brittannië toestemming zouden geven. In ruil hiervoor verklaarden laatstgenoemde landen in clausules 3 en 4 dat zij jaarlijks (vanaf 1 januari 1946 en vooraleerst voor een periode van driejaar) 300 ton monaziet met een minimumgehalte van 6% aan thorium zouden afnemen tegen een prijs van £10 per ton. In clause 5 werd gesteld dat de overeenkomst op verzoek van de Amerikanen en/of Britten vijftienmaal verlengd zou kunnen worden, steeds voor een nieuwe periode van drie jaar (totaal dus een looptijd van 48 jaar), mits zij dat uiterlijk drie maanden voor het aflopen van elke drie jaars-termijn kenbaar zouden maken. De Nederlandse regering behield zich het recht voor een bepaalde hoeveelheid monaziet voor wetenschappelijk onderzoek of vreedzame industriële toepassing voor zich te reserveren. Gezien de geografische ligging van Nederland kregen de andere twee landen het recht op consultatie indien deze vreedzame industriële toepassing een gevaar voor de internationale vrede en veiligheid zou opleveren.

Van den Broek en Kramers stemden in met dit ontwerp, waarop de bijeenkomst van

16 Voor de bijeenkomst op 31 juli: *ibidem*, 34-36.

17 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Deel I, 'Memorandum of Agreement', ontwerp gedateerd 1 augustus 1945. Britten en Amerikanen hadden dit ontwerp op 27 juli al besproken. Zie: *FRUS, 1945*, II, 32.

Anderson, Winant en Van Kleffens plaatsvond. Er vonden enkele ondergeschikte veranderingen plaats en Van Kleffens stelde dat ten aanzien van enige punten nader overleg met Den Haag nog moest plaatsvinden. Niets wijst erop dat hij het onderwerp informatievoorziening door Amerikanen en Britten naar voren heeft gebracht tijdens deze bespreking. Van den Broeks vragen zijn wellicht slechts, vergeefs opgelaten, proefballonnetjes geweest. Van Kleffens concludeerde in ieder geval naar aanleiding van de ontwerp-overeenkomst dat alle 'voordelen lijken aan onze zijde te liggen', hetgeen Van den Broek, die op 2 augustus weer naar Den Haag vertrok, maar moest meedelen aan Schermerhom en Logemann. Hij zegde de Britten en Amerikanen snel uitsluitel toe. Dezen wilden dat inderdaad zo snel mogelijk, want, zoals Anderson in zijn verslag van de bespreking aan Attlee schreef, 'as you know, there is very little time left now, before the existence of the weapon becomes public knowledge'¹⁸.

Vrijdag 3 augustus nam Van den Broek telefonisch vanuit Den Haag contact op met Van Kleffens. Het gebruik van onvolledige gegevens had hem flink parten gespeeld, moest hij aan Van Kleffens melden. De totale vooroorlogse produktie van monaziet door Billiton was namelijk nooit meer dan 200 ton geweest, zodat de 300 ton uit clause 3 in 200 ton veranderd zou moeten worden¹⁹. Daarnaast had het monaziet nooit meer dan 3 à 4% thoriumoxide bevat, zodat bij handhaving van de 6%-norm in dezelfde clause de afnemers geen enkele verplichting tot afname zouden hebben. Van den Broek stelde daarom voor in clause 3 de minimum-norm van 6% thorium te veranderen in 3% en in clause 4 een verkoops prijs van £2 per ton voor iedere 1 % thorium op te nemen²⁰.

Van Kleffens legde deze wijzigingen voor aan de Britten en Amerikanen die met de veranderingen van 300 in 200 ton en 6% in 3% in clause 3 akkoord konden gaan. De prijs voor het te leveren monaziet werd uiteindelijk per ton afgemaakt op 3 shilling en 4 pence voor iedere 0,1 % thorium. Van den Broeks poging een hogere prijs uit het vuur te slepen mislukte dus²¹. Van Kleffens wist nog één belangrijke wijziging te verkrijgen. In plaats van vijftien verlengingstermijnen van driejaar, werd nu in clause 5 van zes verlengingstermijnen gesproken (totale looptijd nu 21 jaar). Van Kleffens' scrupules over de grondwettelijkheid van de overeenkomst lijken hier een rol gespeeld te hebben.

Met genoemde veranderingen werd de overeenkomst op 4 augustus in de Amerikaanse ambassade in Londen ondertekend door Anderson, Winant en Van Kleffens. Dezelfde dag ontving Van Kleffens *copy no. 3* van de overeenkomst die hij vergezeld van enige notities in een gesloten enveloppe toevertrouwde aan zijn secretaris-generaal, Jhr. A.M. Snouck Hurgronje, onder vermelding van de mededeling:

18 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Deel I, Memo Van Kleffens, 1 augustus 1945 en PRO, PREM 8/110, Anderson aan Attlee, 2 augustus 1945.

19 In werkelijkheid was de produktie van monaziet van 668 ton in 1936 via 370 ton in 1937 en 393 ton in 1938 naar 123 ton in 1939 gezakt. Zie: A. L. ter Braake, *Mining in the Netherlands East Indies* (New York, 1944) 109.

20 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Deel I, ongedateerde aantekeningen.

21 In het oorspronkelijke voorstel zou Nederland per ton £1,66 krijgen voor iedere % thorium. Van den Broek trachtte daar £2 van te maken, maar in het definitieve akkoord bleef het toch £1,66.

Ik moge den Heer Secretaris Generaal verzoeken, deze enveloppe ongeopend aan mijn opvolger te geven, met verzoek van den inhoud kennis te nemen, dan opnieuw te verzegelen, en met een verzoek in dezelfde zin als het hierbedoelde aan den Heer Secretaris Generaal ter veilige bewaring terug te geven.

Deze enveloppe verdween in de persoonlijke kluis van Snouck op het ministerie aan het Plein²².

Vier punten dienen bij het afsluiten van deze overeenkomst benadrukt te worden. Ten eerste, het commerciële belang ervan moet zeker niet overschat worden. Bij een maximale afname door de Verenigde Staten en Groot-Brittannië van 200 ton monaziet met een gemiddeld thoriumgehalte van 5%, zou de jaarlijkse opbrengst ruim £1.650 bedragen (ongeveer f18.000 in guldens van 1945). Een gering bedrag. Ter vergelijking: met Brazilië werd een overeenkomst voor de afname van 3000 ton afgesloten die bij een gemiddeld thoriumgehalte van 5% ruim £23.000 zou opleveren (ruwweg vijftien maal zoveel).

Ten tweede, de gebruikte terminologie, *memorandum of agreement* en *clauses*, komt sterk verhullend over. Op verzoek van de Nederlandse regering werd bewust alles vermeden wat deed denken aan een verdrag dat goedgekeurd zou moeten worden door het parlement, terwijl de overeenkomst toch sterk doet denken aan een verdrag. Van Kleffens voelde dat zelf in ieder geval wel zo. In antwoord op vragen van De Jong stelde hij namelijk ten aanzien van de overeenkomst:

De enige gelegenheid dat ik, na lang nadenken, van de wet ben afgeweken, was in 1945... De Engelsen en Amerikanen wilden van ons een toezegging dat wij er op toe zouden zien dat die grondstof [=thorium] niet aan communistische landen geleverd zou worden [sic]. Ik heb die toezegging gegeven, maar dat [had] eigenlijk bij verdrag moeten geschieden dat de Staten Generaal moest passeren of per overeenkomst die aan de Kamers kenbaar gemaakt werd. Dat is niet geschied²³.

Geheimhouding won het in dit geval van openbaarheid. Een overeenkomst met verstreckende consequenties werd afgesloten door de minister van buitenlandse zaken, met medeweten van zijn premier en zijn collega van overzeese gebiedsdelen, maar zonder een besluit van de voltallige regering, laat staan dat het parlement hierover geconsulteerd werd. Van enig overleg met bijvoorbeeld het ministerie van economische zaken lijkt geen sprake te zijn geweest, terwijl als naaste adviseur van Van Kleffens een directeur van de maatschappij die het meeste belang bij de overeenkomst had, werd aangetrokken!

Voor de eventuele problemen die bij openbaarheid waren gerezen, kan verwezen

22 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Deel I, Gesloten enveloppe inhoudende onder meer 'Memorandum of Agreement between the Netherlands government and governments of the United States and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland', 4 augustus 1945. Copy no. 2 bevindt zich in PRO, PREM 8/110, Winant aan Rickett, 4 augustus 1945. Het Amerikaanse exemplaar, copy no. 1, hebben wij in de Verenigde Staten niet kunnen traceren.

23 Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (hierna RIOD), Amsterdam, Fiche L. de Jong, 1945: Van Kleffens maakt geheime afspraak met Engelsen over thorium in Indië; Mr. E. N. van Kleffens, 26 januari 1968. De Jongs weergave van dit fiche in zijn *Koninkrijk* wijkt op meerdere punten van dit fiche af.

worden naar het tumult in België in de zomer van 1947 over de weigering van de toenmalige regering het akkoord uit 1944 openbaar te maken en de betiteling 'het vermaarde Geheime Akkoord uit 1945' die de thoriumovereenkomst in Brazilië heeft gekregen²⁴.

Ten derde, in feite was dit een politieke overeenkomst gegoten in een commercieel jasje. De Nederlandse regering werd eigenlijk verplicht een staatsmonopolie op thorium in te stellen, inclusief uitvoeringswetgeving. Van Kleffens' opmerking in zijn begeleidende nota bij de overeenkomst,

dat de ideeële zijde van de bedoelingen van U. K. en U. S. A. met deze overeenkomst, nl. een gevaar voor de mensheid af te wenden, in de uiteindelijke formulering tot haar recht kwam,

is enerzijds in de tekst in het geheel niet terug te vinden en lijkt anderzijds veel meer een morele rechtvaardiging achteraf²⁵.

Van Kleffens' hierboven reeds aangehaalde karakterisering van de door de Britten en Amerikanen gewenste toezegging als een anti-communistische maatregel ligt dicht bij de waarheid, al is deze opmerking wellicht teveel gekleurd door het perspectief van meer dan twintig jaar koude oorlog. De Zweedse regering zag de Amerikaans-Britse wens in ieder geval wel vanuit dit perspectief. Ook zij werd eind juli benaderd voor een overeenkomst gezien de grote voorraden uranium op haar grondgebied. De Zweedse regering liet zich echter niet haasten, zodat er op het moment van de gebeurtenissen in Hiroshima en Nagasaki nog geen akkoord was. Daarna was een overeenkomst geheel uit den boze, waarbij de Zweedse autoriteiten in hun definitieve afwijzing duidelijk politieke beweegredenen lieten overheersen:

Political considerations make it equally impossible for the Swedish Government to put an option relating to uranium materials, by means of a secret agreement, in the hands exclusively of two of the great Powers of the world²⁶.

Tot slot, de politieke kant van de overeenkomst zou in de weken na 4 augustus alleen maar pregnanter tot uitdrukking komen. De Nederlandse regering beschikte middels deze overeenkomst over de bodemschatten van Nederlands-Indië en had vastgelegd dat deze alleen met instemming van Groot-Brittannië en de Verenigde Staten verkocht zouden worden. Binnen twee weken na ondertekening was de overeenkomst politiek dynamiet: op 17 augustus 1945 riepen Soekarno en Hatta de onafhankelijke republiek Indonesië uit.

WERKING

In de eerste periode van drie jaar dat de overeenkomst in werking was, werd aan geen der leveringsclausules uitvoering gegeven. Enerzijds omdat de ontginning van mona-

24 Zie voor de problemen in België: Helmreich, *Gathering rare ores*, 77-96. Voor 'o celebre Acordo Secreto de 1945': Guilherme, *O Brasil*, 84-85.

25 Zie: ABZ, Blok 1, 1945-1954, Dossier 813.33, Deel I, Aantekening Van Kleffens, ± 4 augustus 1945.

26 Helmreich, *Gathering rare ores*, 60-68 en *FRUS*, 1945, II, 46-47 (voor citaat).

ziet slechts uiterst langzaam op gang kwam, maar anderzijds vooral omdat Amerikanen en Britten geen enkele interesse meer toonden voor het thorium. Al het nucleaire onderzoek, militair en industrieel, werd geconcentreerd op uraniumverrijking²⁷. De overeenkomst met Nederland behield echter wel z'n waarde: niemand zou het thorium kunnen gebruiken zonder Britse en Amerikaanse toestemming.

Van Nederlandse zijde werd ook de uitvoeringswetgeving, waartoe men krachtens clause 2 verplicht was, met weinig voortvarendheid ter hand genomen. Directe aanleiding om wel aan dit huiswerk te beginnen was een verzoek van de president van de *Lindsay light and chemical company*, Charles R. Lindsay III, om levering van monaziet door Billiton. Onduidelijk is hoe Lindsay bij de juiste personen terecht is gekomen; hij entameerde de kwestie in ieder geval bij Kramers en via Kramers bij Van Kleffens. Beide verbleven in 1946 lange tijd in New York. Van Kleffens als de Nederlandse vertegenwoordiger in de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties en Kramers als adviseur van de Nederlandse delegatie en voorzitter van de wetenschappelijke en technische commissie van de *United Nations atomic energy commission* die de technische (on)mogelijkheden van de wereldwijde controle op atoomenergie moest onderzoeken²⁸. Van Kleffens nam contact op met buitenlandse zaken in Den Haag, alwaar de directie van Billiton werd geraadpleegd. Het uiteindelijke antwoord van Kramers aan Lindsay was voor de Amerikaan weinig bemoedigend. Enerzijds verklaarde Kramers wel dat vanwege de Nederlandse regering

there probably would be no objection to the Billiton Company making certain deliveries to you, on condition that you produce a certificate from the State Department to the effect that, on the part of the U. S. Government, there is no opposition to such deliveries being made to you,

maar anderzijds moest hij toevoegen dat op dit moment, dat is december 1946, Billiton niet in het bezit was van enige voorraad monaziet²⁹.

Lindsay's verzoek maakte pijnlijk duidelijk dat er in Nederland ten aanzien van het

27 Zoals in de eerste officiële Amerikaanse publikatie over het atoomonderzoek stond te lezen: thorium had geen voordelen ten opzichte van uranium, terwijl laatstgenoemde stof veel toegankelijker was voor neutronenabsorptie dan thorium. Zie: H. De Wolf Smyth, *Atomic energy for military purposes. The official report on the development of the atomic bomb under the auspices of the United States government, 1940-1945* (Princeton, 1945). Momenteel wordt er wel weer over het gebruik van thorium gedacht in het kader van de zogenaamde snelle kweekreactoren.

28 Kramers slaagde er mede dankzij zijn grote persoonlijke inzet in een unaniem rapport door de subcommissie te laten opstellen waarin het bestaan van technische bezwaren tegen een wereldwijd controlesysteem werden ontkend; over eventuele politieke bezwaren liet het rapport zich niet uit. Zie voor zijn eigen verslag van zijn werkzaamheden: Ministerie van buitenlandse zaken, Commissie voor de atoomenergie der Verenigde Naties. Verslag van den plaatsvervangend vertegenwoordiger, prof. dr. H. A. Kramers, over de werkzaamheden der commissie in 1946 (Den Haag, 1947).

29 ABZ, Archief van de Permanente vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties, New York, 1947, doos 2, Van Boetzelaer aan Van Kleffens, 7 december 1946 (met aangehecht memo De Graeff) en Kramers aan Lindsay, 7 december 1946. De *Lindsay light and chemical company* was gespecialiseerd in monazietverwerking en was ook in de markt voor de bouw van verwerkingsfabrieken in Brazilië en Travankore. Zie: Helmreich, *Gathering rare ores*, 160 en 169-170.

thorium nog niets geregeld was. In de ministerraad van 17 februari 1947 werd daarop besloten tot de opstelling van een wetsontwerp dat het Koninkrijk en de wereld zou beschermen tegen de gevaren voortspuitend uit de aanwezigheid op Nederlands grondgebied van grondstoffen die splijtbare atoomkernen bevatten. Dergelijke wetgeving met zeer wisselende mate van overheidscontrole was inmiddels al in Australië, Nieuw-Zeeland, Frankrijk, Canada, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten aanvaard. In de daaropvolgende maanden zette Van Kleffens zich vervolgens samen met zijn adviseur uit de onderhandelingsperiode, Kramers, aan de redactie van een dergelijk wetsontwerp met memorie van toelichting met de strekking overheidscontrole in te stellen op substanties met splijtbare atomen voorkomend op Nederlands grondgebied. Van Kleffens diende deze stukken vlak voor zijn benoeming tot ambassadeur van Nederland in de Verenigde Staten in bij premier L. J. M. Beel (de opvolger van Schermerhorn in de rooms-rode coalitie KVP-PvdA die na de verkiezingen van 1946 was gevormd).

In zijn begeleidend schrijven verontschuldigde Van Kleffens zich voor eventuele wetstechnische onvolkomenheden in het ontwerp, gezien het ontbreken van expertise op dat gebied in New York³⁰. Wat de technische kant betreft achtte hij de inbreng van Kramers voldoende waarborg voor een goed ontwerp. Van Kleffens adviseerde Beel dan ook het ontwerp met memorie van toelichting eerst door te sluisen naar het ministerie van justitie voor nadere juridische toetsing. Ten eerste vanwege de in het wetsontwerp voorziene eigendom van het van de aardbodem losgemaakte uranium en thorium aan de Nederlandse staat en ten tweede vanwege de formulering van strafbepalingen die volgens Van Kleffens net als in buitenlandse wetgeving zwaar zouden moeten zijn. Afsluitend meende Van Kleffens

Vooraf met het oog op de aanwezigheid van thorium op Nederlands grondgebied (Nederlands-Indië) is het tijd, dat een wet van deze aard tot stand kome. De betreffende instanties zouden dus moeten worden uitgenodigd, deze zaak met voortvarendheid te behandelen. De betrekkelijke onbekendheid der materie mag geen aanleiding zijn tot uitstel of langzame behandeling. Nederland is ... op dit gebied bepaald achtergebleven.

Het door Van Kleffens en Kramers opgestelde ontwerp van wet, te noemen 'wet betreffende de atoomenergie', bestond uit twaalf artikelen. Kern vormde artikel 5 waarin feitelijk nationalisatie werd voorgesteld: 'Elke hoeveelheid uranium of thorium die van de plaats waar zij in de natuur voorkwam is losgemaakt, behoort van rechtswege in eigendom aan de Staat'. In artikel 2 werd iedereen verplicht vindplaatsen van genoemde grondstoffen aan de overheid kenbaar te maken, terwijl de overheid in artikel 6 de bevoegdheid kreeg via een stelsel van vergunningen de exploitatie te organiseren. Artikel 8 diende in het ontwerp de strafbepalingen te bevatten, maar deze hadden Van Kleffens en Kramers nog niet ingevuld. In artikel 9 stelden zij de instelling

30 Archief van het ministerie van algemene zaken (hierna AAZ), Den Haag, Dossier 62.093, doos 1, map 1, Kernenergie algemeen, Van Kleffens aan Beel, 16 mei 1947 met twee bijlagen (wetsontwerp en ontwerp-memorie van toelichting).

van een Raad van Bijstand voor die de regering van advies zou moeten dienen. In de memorie van toelichting stelde Van Kleffens nog dat

De veiligheid zowel als het economisch belang des lands vereisen gebiedend, dat de overheid ten aanzien van die voorkomens en op de voortbrenging van en de handel in uranium en thorium de nodige zeggenschap verkrijgt.

Om te voorkomen dat de genoemde stoffen voor 'staatsgevaarlijke doeleinden' gebruikt zouden kunnen worden, was nationalisatie essentieel.

Hun uitzonderlijk gevaarlijke aard wettigt en rechtvaardigt de overige uitzonderlijke bevoegdheden, welke het wetsontwerp beoogt aan de overheid toe te kennen, evenals de strafbepalingen.

De ministerraad boog zich in mei over het ontwerp van Van Kleffens en Kramers en ging uiteindelijk akkoord met Van Kleffens' suggestie dat het ontwerp voor nadere juridische toetsing door het ministerie van justitie onder handen genomen zou worden. Dat vereiste enige tijd, want pas een half jaar later presenteerde minister J. H. van Maarseveen (KVP) de reactie van zijn ministerie aan Beel. In een brief van 17 november 1947 boorde Van Maarseveen een fundamentele kwestie aan³¹. Zijns inziens beoogde het wetsontwerp namelijk een bepaalde politiek op atomair gebied vast te leggen zonder dat de regering zich op dat punt nog enige rekenschap had gegeven. Dat achtte hij de verkeerde volgorde:

Voordat de nadere uitwerking van de aangelegenheid in het wetsontwerp kan worden ter hand genomen, zal daarom meerdere zekerheid moeten bestaan over hetgeen de Regering op atoomgebied zelf wenst te doen en over de mate en de aard van particuliere waakzaamheid welke kan worden toegelaten.

Eerst nadere gegevens over Nederlands atomaire aspiraties en vervolgens pas een wetsontwerp. Van Maarseveen suggereerde de instelling van een onderzoekscommissie (waarbij hij als mogelijke leden in de eerste plaats aan de onvermijdelijke Kramers dacht) die de regering van advies zou moeten dienen.

Beel kon zich in het advies van zijn minister van justitie niet vinden. Hij verwachtte niet dat de door Van Maarseveen voorgestelde commissie snel resultaat zou opleveren en 'Intussen zouden de waarborgen voor de veiligheid blijven ontbreken'. Beel stelde daarom aan de ministerraad toch voor op de door Van Kleffens voorgestelde weg verder te gaan, dat wil zeggen een gecorrigeerd wetsontwerp zo snel mogelijk aan de Kamer voor te leggen. Vier argumenten voerde hij aan die voor een snelle wettelijke regeling pleitten: veiligheidsoverwegingen; overwegingen van economische en militaire aard; overwegingen van geheimhouding en politieke overwegingen³².

31 AAZ, Dossier 62.093, doos 1, map 1, Kernenergie algemeen, Van Maarseveen aan Beel, no. 2514, 17 november 1947.

32 *Ibidem*, 'Nota aan de Ministerraad betreffende het treffen van een wettelijke voorziening voor het winnen en het gebruik van stoffen, geschikt voor het vrijmaken van kernenergie' van Beel, no. 50, 17 februari 1948.

Op 15 maart 1948 volgde de door Beel gewenste discussie in de ministerraad over het treffen van een 'Wettelijke voorziening voor het winnen en het gebruik van stoffen geschikt voor het vrijmaken van kernenergie'³³. Van Maarseveen dolf het onderspit; de meerderheid van de ministerraad stelde zich op achter Beel. Er diende zo snel mogelijk een wettelijke regeling te komen. Nadere discussie leverde nog de constatering op dat de geheimhoudingsplicht nog onvoldoende werd geacht en dat het eindontwerp met het Indische gouvernement besproken zou moeten worden. Het ministerie van economische zaken kreeg de opdracht het ontwerp verder uit te werken, hetgeen niet meer tot resultaat zou leiden in de eerste werkingsperiode van drie jaar.

Wat in deze periode verder vermeldenswaard is, zijn de hilarische ontwikkelingen waartoe de extreme geheimhouding van de overeenkomst in Nederland leidde. Aanleiding voor deze ontwikkelingen vormde een verzoek van Amerikaanse en Britse zijde om inlichtingen over de ontginning van monaziet in december 1946. Het verzoek werd, vreemd genoeg, niet gericht aan de regering in Den Haag, maar aan Van Kleffens, die zoals al eerder vermeld in New York verbleef. Van Kleffens kon slechts melden dat er op zeer beperkte schaal weer ontgonnen werd, maar hij maakte van de gelegenheid gebruik om nogmaals op extreme geheimhouding aan te dringen. Zo min mogelijk mensen in Den Haag moesten het bestaan van de overeenkomst te weten komen, want — zoals een Britse diplomaat rapporteerde —

It would be most embarrassing to his Government if any leakage occurred or even if rumours of the Agreement arose. The Government as a whole do not know of the existence of the Agreement, which Van Kleffens signed on his own responsibility³⁴.

De contract-partners knoopten dit in hun oren en toen de Britse regering in juli 1947 een verzoek indiende om twee monsters monaziet te mogen ontvangen voor onderzoek, deed zij dat dan ook via Van Kleffens, die net in Den Haag verbleef voor zijn vertrek naar zijn nieuwe post in Washington. Van Kleffens reageerde binnen twee dagen positief op het Britse verzoek en vroeg minister van overzeese gebiedsdelen J. A. Jonkman (PvdA) voor de toezending zorg te dragen. Jonkman deponeerde op zijn beurt het verzoek via zijn secretaris-generaal Kiveron bij de directie van Billiton³⁵. In november 1947 stuurde Billiton een monster aan het ministerie van overzeese gebiedsdelen, 'vertrouwelijk', toe maar de behandelende ambtenaar wist niets van de materie af en meende niets beters te kunnen doen dan het monster door te sturen naar de stichting Fundamenteel onderzoek der materie (FOM), de instelling die na de oorlog in Nederland belast werd met het nucleaire onderzoek³⁶.

33 Algemeen Rijksarchief (hierna ARA), Den Haag, Notulen van de ministerraad, 2.02.05, doos 390, Notulen, 15 maart 1948.

34 PRO, FO 800/607, Chadwick aan Rickett, 21 januari 1947.

35 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, deel II, Memo voor Lovink, 22 juli 1948 en Stikker aan Sassen ('Strikt persoonlijk. Zeer geheim'), 11 oktober 1948.

36 Kramers, opnieuw hij, stond aan de wieg van de FOM. Reeds op 16 augustus 1945 schreef hij samen met de fysicus prof. dr. D. Coster een brief aan premier Schermerhorn waarin aangedrongen werd op de instelling van een commissie die ook Nederland een rol zou kunnen laten spelen bij de verdere ontwikkeling van de kernenergie. Schermerhorn ondersteunde dit initiatief hetgeen leidde tot de instelling

Van Britse zijde werd intussen geregeld aangedrongen op toezending van het toegezegde monster, maar buitenlandse zaken kon niet achterhalen waar dat gebleven was. Uiteindelijk nam de nieuwe secretaris-generaal A. H. J. Lovink (opvolger van Snouck) maar contact op met Kramers, die zich op zijn beurt in verbinding stelde met de FOM. Daar bleek het monster zich inderdaad nog steeds te bevinden. Via Kramers werd het monster overgedragen aan Lovink, die op 25 juli 1948 (ruim eenjaar na het verzoek) de Britten eindelijk het verlangde monaziet kon overhandigen. De eerst verantwoordelijke minister kon slechts constateren dat het monster 'vreemde omzwingingen' had gemaakt en 'Zoals wel eens meer geschied heeft de onbevangenheid waarmede gehandeld is, de geheimhouding van het doel van dit monster geheel verzekerd'³⁷.

Op het moment van overhandiging leek de Nederlandse regering in een veel lastiger parket te geraken. Op 13 april hadden de Verenigde Staten en Groot-Brittannië namelijk via een officieel demarche bij Van Kleffens om verlenging van de overeenkomst gevraagd met weer een termijn van drie jaar en toestemming om eigen onderzoek te doen naar monaziet op de tleineilanden (Banka, Billiton en Singkep)³⁸. De omstandigheden waren sinds augustus 1945 echter drastisch veranderd. Nederland was in gecompliceerde onderhandelingen verwickeld met de republikeinen van Soekarno en de vertegenwoordigers van de andere Indonesische deelstaten over de soevereiniteitsoverdracht en de vorming van een Nederlands-Indonesische Unie. Het bekend worden van de overeenkomst kon alleen maar leiden tot een verdere verslechtering van de Nederlandse onderhandelingspositie aangezien de Indonesische onderhandelingspartners waarschijnlijk weinig positief zouden reageren als zij zouden vernemen hoe het moederland in 1945 in het geheim over hun strategische bodemschatten had beschikt.

Van Kleffens adviseerde echter in de brief aan minister C. G. W. H. baron Van Boetzelaer van Oosterhout waarmee hij de demarches naar Den Haag zond, 'door de Minister persoonlijk te openen', positief op het verzoek tot een inspectie ter plaatse te reageren. Hij achtte het verzoek 'een niet onaardige bevestiging van onze soevereiniteit' en stelde dat Nederland er alle belang bij had de Amerikanen zoveel mogelijk behulpzaam te zijn 'afhankelijk als wij zijn met name van de Amerikanen op het gebied van verdediging, desnoods met atoomkoppelen [sic], tegen Rusland'. Over de verlen-

van de commissie, met Kramers als voorzitter en Bruining (een van de secretarissen van de premier) als regeringsvertegenwoordiger. Uit deze commissie kwam de op 15 april 1946 opgerichte FOM voort. Wederom met Kramers als voorzitter en Bruining als secretaris. Zie: AAZ, Dossier 62.093, Map commissie voor atoomphysica, Coster en Kramers aan Schermerhorn, 16 augustus 1945 en Goedkoop, *Geschiedenis*, 25-27.

37 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, Deel I, Stikker aan Van Kleffens, 23 december 1948.

38 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, Deel I, Van Kleffens aan Van Boetzelaer, 13 april 1948 met twee bijlagen (Lovett aan Van Kleffens, 13 april 1948 en Inverchapel aan Van Kleffens, 13 april 1948). Zie voor de achtergronden van het Amerikaanse verzoek: National Archives (hierna NA), Washington DC, RG 59, Records of the Special Assistant to the Secretary of State for Atomic Energy Matters, Box 51, Folder 21 Netherlands.

gingskwestie gaf hij geen oordeel, maar de richting waarin de beslissing zijns inziens moest gaan viel voldoende duidelijk uit de brief op te maken. Van Kleffens veinsde in zijn brief verwondering over het feit dat opnieuw hij direct over deze kwestie benaderd was, alsof hij daarop niet een jaar geleden zelf had aangedrongen bij Britten en Amerikanen. Als verklaring voerde hij aan dat hij na de dood van Van den Broek de nog enig overgeblevene was die van de hoed en de rand wist en derhalve het beste als 'brievenbus' dienst kon doen³⁹. Van Kleffens achtte zich daar wel bij.

In de daaropvolgende maanden fungeerde Van Kleffens niet alleen als brievenbus. Van Boetzelaer, die toch al niet uitblonk in doortastendheid, schoof de kwestie namelijk voor zich uit, gepreoccupeerd als hij, en de Nederlandse regering, was door de onderhandelingen met de republikeinen. Tijdens een kort verblijf in Den Haag in mei drong Van Kleffens daarom 'dringend' op 'de meeste voortvarendheid' aan, aangezien een rappel van de Amerikaanse regering Nederland alleen maar schade zou kunnen berokkenen⁴⁰. Het haalde echter niets uit. De nieuwe minister van buitenlandse zaken, D.U. Stikker (VVD), die na de verkiezingen van juli 1948 aantrad in het kabinet Drees-Van Schaik (KVP-PvdA-VVD-CHU), kreeg bij zijn ambtsaanvaarding zowel de kwestie van de verlenging van de overeenkomst als de vraag naar een inspectie ter plaatse door Amerikaanse ingenieurs als een hete aardappel op zijn bord geschoven.

De noodzaak nu toch snel op het Brits/Amerikaanse verzoek te antwoorden werd Stikker meteen duidelijk uit een brief die hij, 'door de Minister persoonlijk te openen', kort na zijn ambtsaanvaarding van Van Kleffens ontving⁴¹. Van Kleffens wees daarin naar de twee brieven die hij over deze kwestie aan Stickers voorganger had gestuurd en de waarschuwingen die hij geuit had tegen de kwestie op de lange baan te schuiven en de slechte indruk die een eventueel rappel zou achterlaten. De Amerikaanse regering had nu echter al 'in een 'top secret' notatje, dat mij door een speciale boodschapper van Generaal Marshall ter hand werd gesteld', op een spoedig antwoord aangedrongen. Van Kleffens kon dat verzoek alleen maar ondersteunen.

De kwestie werd desondanks ook door Stikker niet echt voortvarend ter hand genomen. Daarvoor had het een te lage prioriteit in de maanden die geheel opgeslokt werden door intensieve onderhandelingen over de Indonesische onafhankelijkheid en een Atlantisch bondgenootschap. Zelfs een nieuwe nota van de Amerikaanse ambassade in Den Haag van 9 september, waarin met het oog op een in te stellen embargo tegen de verkoop van zogenaamde strategische goederen aan de Sovjetunie en haar bondgenoten zeer pertinente vragen gesteld werden over de Nederlandse activiteiten op nucleair terrein, leidde er niet toe dat nu een snelle beslissing werd genomen⁴².

Pas op 11 oktober 1948 nam Stikker contact op met zijn ambtgenoot van overzeese

39 Van den Broek was op 22 oktober 1946 overleden. Onduidelijk is waarom Van Kleffens Kramers niet memoreert. Zijn verklaring komt er in ieder geval wat onwaarachtig door over.

40 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, Deel I, Van Kleffens aan Lovink, 24 mei 1948.

41 *Ibidem*, Van Kleffens aan Stikker, 28 augustus 1948.

42 *Ibidem*, Aide memoire, 2 september 1948. Het aide memoire leidde op 17 september tot een gesprek tussen Lovink, Kramers en de Amerikaanse ambassadeeraad Steere. Zie: *ibidem*, résumé van gesprek, 17 september 1948.

gebiedsdelen, E. M. J. A. Sassen (KVP), in een brief waarin hij de gehele geschiedenis van de afgelopen jaren nog eens uiteenzette en Sassen voorstelde positief te antwoorden op het Brits/Amerikaanse verzoek de overeenkomst te verlengen en te verklaren geen bezwaar te hebben tegen een inspectie ter plaatse op de tineilanden. Om Britten en Amerikanen op de hoogte te stellen van nadere gegevens over monaziet-voorkomens op de tineilanden achtte hij een gesprek tussen ambtenaren van buitenlandse zaken en overzeese gebiedsdelen enerzijds en de producenten van monaziet anderzijds zeer gewenst. Om te voorkomen dat Washington Nederland van gebrek aan 'diligentie' in deze zaak zou verwijten, drong Stikker aan op spoed [sic].

Sassen stemde in met Stickers voorstellen, maar de uitvoering liep vertraging op, ondermeer door de reis die beide naar Indonesië maakten in november 1948. Uiteindelijk vond op 1 december een bespreking plaats tussen Lovink, Kiveron, Cornelissen (Banka tinwinning), Wynants (Billiton maatschappij) en Kramers over het monaziet op de tineilanden. Weer drie weken later, en 5 dagen na het begin van de tweede militaire actie in Indonesië, stuurde Stikker eindelijk Van Kleffens het Nederlandse antwoord op het Brits/Amerikaanse verzoek uit april⁴³.

De hete aardappel was doorgeslikt. Stikker machtigde Van Kleffens aan de Britten en Amerikanen mee te delen dat de overeenkomst voor een periode van drie jaar verlengd was en dat de Nederlandse regering bereid was haar medewerking te verlenen aan inspectie ter plaatse van de tineilanden, maar dat zij dat eigenlijk gezien de berichten van de producenten weinig zinvol achtte. Op 31 december 1948 overhandigde Van Kleffens in Washington dit antwoord aan het *State Department* en de Britse ambassade⁴⁴.

Van Kleffens wilde er meteen nog iets extra's aan toevoegen. In een persoonlijke brief van 3 januari 1949 aan Stikker riep hij Stikker zijn wetsontwerp over splijtbare materialen uit mei 1947 in herinnering, om te vervolgen

Ik vraag mij ... af of *nu* het ogenblik niet daar is om dat wetsontwerp in behandeling te nemen. Wij zullen de Verenigde Staten en Engeland aan ons verplichten wanneer wij zorgen dat, voor de Verenigde Staten van Indonesië op eigen wieken gaan draaien, een wet door ons in werking is gebracht die waarborgt dat de in aanhef dezes bedoelde stoffen niet in verkeerde handen komen⁴⁵.

Voor de soevereiniteitsoverdracht moest een wettelijk staatsmonopolie op splijtbare stoffen ingesteld worden dat de Verenigde Staten van Indonesië 'als een deel van de Nederlandse nalatenschap op wetgevend terrein' zouden moeten overnemen. Aldus zou Nederland met de eer gaan strijken.

De kwestie van de soevereiniteitsoverdracht had buitenlandse zaken bij haar formulering van het Nederlandse antwoord op het Brits/Amerikaanse verzoek ook al parten gespeeld. De alinea in het ontwerp-antwoord waarin de verlenging van de overeenkomst werd geaccepteerd, was oorspronkelijk geëindigd met de passage

43 *Ibidem*, Stikker aan Sassen, 11 oktober 1948 en Stikker aan Van Kleffens, 23 december 1948.

44 *FRUS*, 1948,1, 796-798.

45 ABZ, Blok 1,1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, Deel I, Van Kleffens aan Stikker, 3 januari 1949.

uiteraard onder dit voorbehoud, dat de verplichtingen, die de Nederlandse regering thans op zich neemt bij tijd en wijle worden gehonoreerd door de Regering van de Verenigde Staten van Indonesië⁴⁶.

Uiteindelijk verdween deze passage in het definitieve antwoord, maar Stikker werd door Van Kleffens' brief nogmaals op de periode na de soevereiniteitsoverdracht gewezen. Hij was echter niet bereid daar op dit moment bij stil te blijven staan. In zijn (korte) antwoord aan Van Kleffens meldde hij dat economische zaken nog steeds bezig was met de formulering van een wetsontwerp, maar dat er wel enige vooruitgang in zat en hij ging niet op Van Kleffens' suggestie in⁴⁷.

Wat betreft het wetsontwerp had Stikker wel wat meer kunnen meedelen. Economische zaken had een geheel nieuw ontwerp opgesteld dat in essentie hetzelfde trachtte te bereiken als het ontwerp Van Kleffens-Kramers uit mei 1947, maar waarin niet meer van nationalisatie van uranium en thorium werd uitgegaan. Uit juridisch oogpunt was daar van afgezien en was nu gekozen voor een vergunningstelsel

waardoor enerzijds de Overheid voldoende zeggenschap krijgt en anderzijds vermeden wordt, dat de Staat ten aanzien van bepaalde zaken geheel onnodig en ongewenst de eigendom verkrijgt.

Het nieuwe ontwerp van de Wet op de atoomenergie bestond nu uit 21 artikelen, waarin het ministerie van economische zaken de bevoegdheid kreeg een vergunningstelsel voor ge- en verbruik van atomaire grondstoffen in het leven te roepen (artikelen 4 t/m 9). Overtredingen van de wet konden bestraft worden met maximaal twintig jaar gevangenisstraf (artikel 12), terwijl een ieder die op een of andere manier bij de (uit)werking van de wet betrokken was geweest, was of nog zou zijn tot geheimhouding verplicht was op straffe van detentie (artikel 16). Op advies van Overzeese Gebiedsdelen was de werking van de wet beperkt tot het grondgebied van het Koninkrijk in Europa, waarbij voor de overzeese gebiedsdelen aan afzonderlijke regelingen werd gedacht. Minister van economische zaken, J. R. M. van den Brink (KVP), had dat advies in afwachting van een definitieve beslissing gevolgd en vroeg aan minister-president Willem Drees (PvdA) en Stikker expliciet om commentaar op het wetsontwerp en de memorie van toelichting⁴⁸. De stormachtige ontwikkelingen in Indonesië hebben uiteindelijk de verdere gedachtenwisseling over het wetsontwerp gefrustreerd⁴⁹.

46 *Ibidem*, concept antwoord, december 1948.

47 *Ibidem*, Stikker aan Van Kleffens, 27 januari 1949.

48 AAZ, Dossier 620.93, doos 1, map 1, Kernenergie Algemeen, Van den Brink aan Drees, no. 92795, 2 december 1948, (met bijlagen ontwerp van wet en ontwerp memorie van toelichting); Drees aan Van den Brink, 10 december 1948 en Nota Quaadvlieg voor Drees, 9 december 1948.

49 Uit een memo van enkele jaren later blijkt dat de soevereiniteitsoverdracht de grond onder het wetsontwerp had weggeslagen. Er werd zelfs geconstateerd dat het ontbreken van wetgeving de samenwerkingsovereenkomst uit 1951 met Noorwegen had vergemakkelijkt. Pas met de definitieve doorbraak van de commerciële toepassing van kernenergie werd er weer over wetgeving gedacht, die uiteindelijk zou leiden tot de Kernenergiewet van 1963 (*Staatsblad* 82, 1963). ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, Deel I, Notitie Boon, 28 mei 1952.

Onvermijdelijk kwam de thorium-kwestie bij de definitieve soevereiniteitsoverdracht weer naar boven. Op 2 november 1949 werd de Nederlands-Indonesische overgangsovereenkomst afgesloten waarvan artikel 5 stipuleerde dat als regel alle verdragsverplichtingen die het Koninkrijk uitsluitend of mede ten behoeve van Indonesië was aangegaan, door de Verenigde Staten van Indonesië zouden worden overgenomen. De Nederlandse regering legde aan Djakarta een lijst van in aanmerking komende verdragen en overeenkomsten voor waarop de thorium-overeenkomst schitterde door afwezigheid. Opnieuw was het Van Kleffens die aan de bel trok⁵⁰. Op 17 november suggereerde hij ongevraagd aan Stikker of niet informeel bij Washington en Londen geïnformeerd zou moeten worden of men het wenselijk achtte dat de Nederlandse regering Indonesië van het bestaan van deze overeenkomst op de hoogte zou stellen. Van Kleffens:

Zeggen de Britten en Amerikanen 'ja', dan kunnen wij onze gang gaan en kunnen de Indonesiërs ons later niet verwijten hen niet van het bestaan van deze overeenkomst op de hoogte te hebben gebracht; zeggen zij 'neen', dan ligt het niet aan ons wanneer zij daarvan onkundig zijn.

Overleg tussen H. N. Boon (de opvolger van Lovink als secretaris-generaal op buitenlandse zaken) en Van Kleffens leidde tot het voorstel van Boon aan Stikker om door Van Kleffens in Washington en zijn collega E. F. M. J. Michiels van Verduynen in Londen identieke demarches te laten ondernemen bij de regeringen waar zij geaccrediteerd waren inhoudende dat ten eerste Nederland zich na de soevereiniteitsoverdracht niet meer gebonden achtte aan de overeenkomst van 1945 en ten tweede toestemming vroeg om de Verenigde Staten van Indonesië over het bestaan van de overeenkomst in te lichten. Stikker ging met deze opzet akkoord en op 18 respectievelijk 20 januari 1950 werden de Britse en Amerikaanse regeringen van deze Nederlandse zienswijze op de hoogte gesteld⁵¹.

Zo gemakkelijk zou Nederland echter niet van de overeenkomst afkomen. Michiels signaleerde vooraf al in een brief aan Boon, terecht, dat de overeenkomst niet alleen betrekking had op het voormalige Nederlands-Indië, maar ook op de andere delen van het Koninkrijk ('what about New Guinea?')⁵². De Britse regering vroeg daarover dan ook direct opheldering. Van Nederlandse zijde stelde men dat *praktisch* gezien de overeenkomst, ook tijdens de onderhandelingen, alleen gericht was op de teneilanden in de Indonesische archipel, maar dat *theoretisch* gezien de overeenkomst inderdaad betrekking had op het gehele Koninkrijk der Nederlanden. Britten en Amerikanen bleken aan dit theoretische standpunt te willen vasthouden. Op 18 juli 1950 overhandigde de Britse onder-minister Kenneth Younger een *top secret* memorandum aan

50 *Ibidem*, Van Kleffens aan Stikker ('zeer geheim'), 17 november 1949.

51 *Ibidem*, Memo Boon aan Stikker, 15 december 1949; Van Kleffens aan Boon, 17 december 1949; Memo Boon aan Stikker, 14 januari 1950; Michiels aan Boon, 19 januari 1950 en Van Kleffens aan Boon, 20 januari 1950.

52 *Ibidem*, Michiels aan Boon ('zeer geheim. Door Secretaris-Generaal persoonlijk te openen'), 19 januari 1950.

Michiels waarin de Britse regering er begrip voor uitsprak dat Nederland niet in staat meer was de overeenkomst voor Indonesië toe te passen. Desondanks drong zij aan op continuering van de overeenkomst met één wijziging, namelijk de vervanging van Nederlands-Indië in de tekst van clause 2 door Nederlands Nieuw-Guinea. De Britse en Amerikaanse regeringen zouden zelf contact opnemen met de regering van de Verenigde Staten van Indonesië. Stikker kon niets anders doen dan hiermee akkoord gaan⁵³.

De overeenkomst bleef derhalve in werking, maar zonder enig praktisch effect. De Brits/Amerikaanse belangstelling voor thorium was tot het nulpunt gedaald. De Amerikaanse ambassadeur in Djakarta kreeg weliswaar de opdracht contact te zoeken met de regering van de Verenigde Staten van Indonesië, maar of dit werkelijk ooit gebeurd is valt niet meer te achterhalen⁵⁴. De overeenkomst stierf een stille dood, want de termijn van 4 augustus 1951 verstreek zonder dat er een nieuw verzoek tot verlenging van de overeenkomst in Den Haag werd ingediend. In december 1955 tijdens de onderhandelingen over Nieuw-Guinea werd de overeenkomst weer even opgeduid, maar hij verdween even snel weer in de brandkast. Een kopie werd wel als nieuwjaarsgroet en onder het motto 'geschiedenis uit de oude doos' toegestuurd aan Van Kleffens, nu ambassadeur in Lissabon. Het verleden liet hem niet los⁵⁵.

AFWIKKELING

Het verleden zou ook de Nederlandse regering niet loslaten. Op 11 december 1961 werd zij namelijk onaangenaam verrast door het verzoek van de Amerikaanse regering de geheime overeenkomst uit 1945 in het kader van twee officiële studies, één over het *Manhattan project* en één over nucleaire aangelegenheden in het Amerikaanse buitenlandse beleid 'to use and cite, not publish'⁵⁶. De Britse regering had reeds haar toestemming verleend.

Het zou bijna drie maanden duren voordat ambtenaren op het ministerie van buitenlandse zaken in staat waren een aanbeveling te formuleren voor minister Luns. Oorzaak was dat op het departement in eerste instantie geen enkel dossier over deze aangelegenheid getraceerd kon worden. Uiteindelijk werden uit een archiefdepot in Delft een dossier van de ambassade in Londen en uit een brandkast een departementsdossier opgediept. De chef van de directie verdragen (DVE), J. H. Kramer, stelde in zijn aanbeveling dat de overeenkomst sinds tien jaar niet meer van kracht was en dat

53 *Ibidem*, Van Kleffens aan Michiels, 10 februari 1950; Michiels aan Boon, 19 juli 1950 met aangehecht memo Foreign Office, UE 12412/12G, 17 juli 1950 en Van Kleffens aan Boon, 22 juli 1950 met aangehecht memo State Department, 21 juli 1950.

54 Vergelijk NA, RG 59, Records of the Special Assistant, Box 51, Folder 21 Netherlands en Helmreich, *Gathering rare ores*, 173.

55 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, Deel II, Eschauzier aan Van Kleffens, 28 december 1955.

56 *Ibidem*, Aide memoire United States Embassy The Hague, no. 221, 11 december 1961.

er geen bezwaar bestond tegen het ongedaan maken van de geheime rubricering gezien het feit dat de thoriumkwestie, door de overvloed aan thorium-houdende mineralen, haar militair belang verloren had. 'Wat dit aspect betreft verzet zich derhalve niets tegen (zelfs integrale) publikatie'.

Tegen publikatie pleitte echter de gespannen relatie met Indonesië over de toekomst van Nieuw-Guinea. Kramers collega van de directie beleidszaken Indonesië, J. Rookmaker wilde

vermijden dat Djakarta propagandistische munt kan slaan uit een publikatie uit welke zou blijken dat de overeenkomst eind '49 mede voor Indonesië nog gold, dat de USA en het VK in '50 en '51 wellicht zelfs van Djakarta haar naleving hadden kunnen eisen, en dat zij nochtans nimmer aan de Indonesische Regering is gemeld. Al gemakkelijk zou in Djakarta de toon kunnen worden gevonden, dat over de bodemschatten van het volk was beschikt zonder dat Den Haag het nodig achtte de rechtmatige eigenaren in te lichten.

Kramer kon zich hiermee verenigen, adviseerde Luns derhalve 'niet tot vrijgevigheid' en stelde voor zowel bij Britten als Amerikanen te informeren of zij nog met de Verenigde Staten van Indonesië in contact waren getreden in de jaren vijftig⁵⁷. Luns ging akkoord met dit advies.

Op 21 maart 1962 deelde het ministerie aan de Amerikaanse regering mee dat zij tot haar spijt geen toestemming kon geven 'for the use and citation, of the Memorandum of agreement' voordat zij nadere inlichtingen had ontvangen over de (eventuele) gesprekken over voortzetting van de overeenkomst met de Verenigde Staten van Indonesië. Hadden deze gesprekken nooit plaatsgevonden, dan drong de Nederlandse regering erop aan, 'Now that the relations between the Indonesian and Netherlands Governments have become so strained', de kwestie ook niet in Djakarta aan te roeren. De Nederlandse regering zou zich na ontvangst van het Amerikaanse antwoord nader beraden⁵⁸.

De Amerikanen vonden het sop waarschijnlijk de kool niet waard. Zij lieten weten, gezien de Nederlandse bezwaren, niemand toestemming te geven de overeenkomst in kwestie te gebruiken of te citeren en over eventuele gesprekken met de Verenigde Staten van Indonesië was geen informatie direct beschikbaar. Daar bleef de zaak bij rusten en in het eerste deel van de geschiedenis van de Amerikaanse *Atomic energy commission, The New World, 1939-1946* van R. Hewlett en O. Anderson Jr., werd de overeenkomst dan ook niet genoemd⁵⁹.

Ruim eenjaar later trokken de Britten aan de bel. Ook in Groot-Brittannië werd in het kader van de officiële geschiedschrijving over de Britse nucleaire bemoeienissen aan

57 *Ibidem*, Maas Geesteranus aan Meijer, no. 7/62, 12 januari 1962; Maas Geesteranus aan chef DVE, no. 80/62, 1 maart 1962 en DVE aan SG, no. 86, 7 maart 1962.

58 *Ibidem*, Nota BZ aan de ambassade van de VS, DVE/VB183683/10026A-GS, 21 maart 1962.

59 *Ibidem*, Aide memoire United States Embassy The Hague, no. 398, 27 april 1962. Vergelijk R. G. Hewlett, O. E. Anderson, Jr., *A history of the United States Atomic energy commission, I, The New World, 1939/1946* (University Park, PA, 1962) 285288. De tweede studie, die overigens pas in 1985 verscheen, vermeldde ook slechts het bestaan van een overeenkomst, niet de inhoud. Zie: Jones, *Manhattan*, 306.

een verwijzing naar de overeenkomst gedacht. In oktober 1963 zond de Britse regering daartoe aan Den Haag drukproeven van Margaret Gowings *Britain and atomic energy 1939-1945*, waarin de passage voorkwam:

Terwijl de Verenigde Staten het voortouw namen bij het verkrijgen van een optie op de Braziliaanse voorraden monaziet, nam Groot-Brittannië het initiatief bij onderhandelingen met de Nederlandse Regering voor levering uit Nederlands-Indië. Na voorafgaande bezwaren werkte ook de Nederlandse Regering mee aan het verlenen van lange termijn opties aan de Trust Regeringen.

Ten departemente werd geconstateerd dat:

Ook nu de verhouding met Indonesië verbeterd is (de kwestie Nieuw-Guinea was met de soevereiniteitsoverdracht bezegeld), blijft het bestaan van deze geheime afspraak over Indonesische bodemschatten een pijnlijke zaak. Er zou op zich geen reden zijn ons afwijzende standpunt ten aanzien van publikatie te wijzigen⁶⁰.

Echter, bij haar verzoek om publikatie wees de Britse regering er fijntjes op dat eenjaar tevoren van de hand van de leider van het *Manhattan project*, generaal Groves, *Now it can be told. The story of the Manhattan project* was verschenen waar op pagina 184 de overeenkomst met Nederland genoemd werd. Het leek daarom moeilijk de Britten toestemming te onthouden, omdat zij dan de dupe zouden worden van de goede trouw waarmee zij zich aan de geheimhoudingsplicht hielden. Besloten werd dan ook akkoord te gaan met de door de Britten voorgestelde passage mits de woorden 'lange termijn' zouden vervallen. Daarmee kon de Britse regering instemmen⁶¹. Den Haag achtte zich nog wel genoodzaakt de Amerikaanse regering te wijzen op Groves' boek en het vermelden daarin van de geheime overeenkomst. Was dat geen schending van de geheimhoudingsplicht waartoe men zich zelf bereid had verklaard? Nee, antwoordde de Amerikaanse regering. Groves had als 'privé staatsburger' het recht te publiceren wat hij wilde⁶².

Blijkbaar vond de Amerikaanse regering dat met de publikatie van Groves' studie nu toch de eerste bres in de Nederlandse verdediging was geslagen. Op 19 november 1964 diende zij in ieder geval bij buitenlandse zaken een memorandum in waarin om toestemming gevraagd werd de geheime overeenkomst te publiceren in een van de komende delen van de officiële documenten-serie *Foreign relations of the United States*. Een drukproef werd alvast meegestuurd⁶³.

60 ABZ, Blok 1, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, deel II, Memo DBI, no. 137, 18 oktober 1963 en Memo DRW/AT, no. 118/63, 21 oktober 1963.

61 Zie: M. Gowing, *Britain and atomic energy, 1939-1945* (Londen, 1964) 317-318. Vergelijk L. R. Groves, *Now it can be told. The story of the Manhattan project* (New York, 1962) 184. Onduidelijk is wat de 'voorafgaande bezwaren' waren waar Gowing op duidt. Nergens is iets gebleken van enige aarzeling van Nederlandse zijde om de overeenkomst af te sluiten. Juist in het Britse verslag van het eerste gesprek tussen Van Kleffens en Anderson staat dat de Nederlandse minister geen enkele twijfel had 'that the attitude of his Government would be entirely cooperative'. Zie: DBPO, Series 1,1, 283.

62 ABZ, Blok 1, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, Deel II, Aide memoire BZ, 13 november 1963 en Aide memoire United States Embassy The Hague, 27 januari 1964.

63 *Ibidem*, Aide memoire United States Embassy The Hague, no. 261, 19 november 1964.

Op het departement aan het Plein concludeerde men dat het verzoek 'niet kon worden ingewilligd'. Gezien de voorgaande correspondentie is het verzoek trouwens zelf verwonderlijk'. De betrekkingen met Indonesië waren wel niet meer zo gespannen, maar zolang niet vaststond in hoeverre Djakarta op de hoogte was van de overeenkomst, zou publikatie 'schadelijk ... kunnen zijn voor de Nederlands-Indonesische betrekkingen'. De Amerikaanse ambassade werd van het Nederlandse *njet* op de hoogte gesteld en het *State Department* zegde toe niet te zullen publiceren⁶⁴. In 1967 zou het betrokken *FRUS* deel dan ook verschijnen zonder het geheime memorandum van overeenkomst, maar wel met de verslagen van de onderhandelingen met Van Kleffens, Kramers en Van den Broek. Daarover had de Nederlandse regering geen zeggenschap. In een intrigerende voetnoot verwezen de redacteurs van het deel voor nadere informatie over de overeenkomst naar Groves en Gowing⁶⁵!

Wat het ministerie van buitenlandse zaken in deze periode parten speelde, afgezien van de gespannen relatie met Indonesië, was het ontbreken van enig beleid van de Nederlandse regering ten aanzien van de openbaarmaking van recente archiefbescheiden. Daar zou echter verandering in komen. In 1969 kreeg prof. dr. S. L. van der Wal namelijk de opdracht een bronnenpublikatie voor te gaan bereiden over de Nederlands-Indonesische betrekkingen in de jaren 1945-1949 en hij kreeg daarvoor praktisch onbeperkte toegang tot de Nederlandse overheidsarchieven. Voor het ministerie van buitenlandse zaken was dat aanleiding om zich af te vragen of het noodzakelijk was Van der Wal over het bestaan van de overeenkomst in te lichten en naar zijn interesse voor eventuele publikatie te informeren. Daarbij moest men meewegen dat Van der Wal praktisch een vrije hand gegeven was, dat het belangrijk was dat hij in het buitenland niet geconfronteerd zou worden met de negatieve effecten van het Nederlandse restrictieve beleid tot dan toe en dat Nederland wellicht de primeur zou moeten hebben van publikatie van de geheime overeenkomst⁶⁶.

In een gesprek toonde Van der Wal zich niet geïnteresseerd in de overeenkomst. Gelet op de meer algemene kwestie van openbaarheid, stelde het ministerie echter toch voor de overeenkomst vrij te geven voor publikatie. Van de kant van Indonesië vielen geen problemen meer te verwachten, ook al gezien de chaotische toestand waarin de archieven in Djakarta verkeerden⁶⁷.

Het advies kwam op een opportuun moment. Op 27 februari 1970 vroeg de Amerikaanse regering namelijk om toestemming de notawisseling uit 1948 over de verlenging van de geheime overeenkomst in *Foreign relations of the United States* te mogen publiceren. Het ministerie verklaarde onmiddellijk geen bezwaren te hebben,

64 *Ibidem*, Memo DVE aan DBI, no. 411/64, 26 november 1964; Memo DBI, no. 138/64, 2 december 1964 en Aide memoire United States Embassy The Hague, 13 januari 1965.

65 Zie: *FRUS*, 1945, H, 28-36.

66 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, Deel II, Memo sous-chef DOA, 25 november 1969.

67 *Ibidem*, Memo sous-chef DOA, 7 januari 1970. Het is op zich curieus te noemen dat Van der Wal deze overeenkomst niet van belang achtte in het kader van zijn regeringsopdracht. Hij laat zijn bronnenpublikatie beginnen op 10 augustus 1945. Vergelijk S. L. van der Wal, ed., *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, 1, 10 aug.-8 nov. 1945 (Den Haag, 1971).

maar stelde dat het wellicht dan wel noodzakelijk was het parlement over deze overeenkomst in te lichten. De directie verdragen maakte duidelijk dat dat, mede gezien het feit dat de overeenkomst al lang niet meer in werking was en onder de grondwet van 1922 was getekend, niet nodig was. Betrekkelijk snel voor Nederlands doen kon dan ook op 13 mei aan de Amerikanen worden meegedeeld dat tegen publikatie van de nota-wisseling van Nederlandse zijde geen bezwaar bestond, hetgeen in 1973 dan ook gebeurde⁶⁸.

De vreemde situatie deed zich nu voor dat allerlei correspondentie *over* de overeenkomst nu gepubliceerd was, maar de overeenkomst *zelf* niet. In een na jaren van getraineer ongebruikelijke stap van openheid deelde buitenlandse zaken op 7 september 1970 aan de Amerikaanse regering echter mee dat zij zich niet langer gebonden hoefde te achten aan de geheimhoudingsplicht met betrekking tot de geheime overeenkomst. De Britse regering zou daarvan pas in december 1975 op de hoogte gesteld worden in antwoord op het verzoek of de Nederlandse regering in kon stemmen met de overdracht, en daarmee openbaarmaking, van de overeenkomst aan het Public Record Office⁶⁹. Vervolgens kunnen nu, nog eens ruim vijftien jaar later, dan eindelijk alle achtergronden van de overeenkomst bekend gemaakt worden en kan de overeenkomst ook voor het eerst in druk verschijnen. Op deze wijze kunnen de Staten-Generaal dan toch nog een keer kennis nemen van een overeenkomst die alleen dankzij het subtiële verschil tussen verdragen en overeenkomsten in de Grondwet van 1922 voor hun verborgen is gehouden⁷⁰. Daarbij mag niet onvermeld blijven dat de bezoeker op het *Public Record Office* inmiddels vergeefs om het dossier met de Britse kopie van de overeenkomst zal vragen. Onder invloed van de ook in dit opzicht zeer conservatieve regering-Thatcher is het dossier met een beroep op de staatsveiligheid inmiddels weer tot strikt geheim verklaard.

68 *Ibidem*, Aide memoire United States Embassy The Hague, 27 februari 1970; Memo DOA/PL aan Plv. DOA, no. 31/70, 3 april 1970; Advies DVE, no. 169/70, 28 april 1970 en Memo BZ aan Ambassade VS, 13 mei 1970. Zie: *FRUS*, 1948, I, ii, 704-706 en 796-798.

69 ABZ, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Thorium, Deel II, Memo BZ voor ambassade VS, 7 september 1970; Aide memoire United Kingdom Embassy The Hague, 24 november 1975 en Memo BZ voor ambassade GB, 5 december 1975.

70 Niet onvermeld mag blijven dat zich in een van de dossiers betreffende de thorium-overeenkomst een notitie van Stikker uit maart 1952 bevindt waarin de minister constateert dat 'na de oorlog door Nederland op zijn minst 10 verdragen zijn gesloten, waarvan geen mededeling aan de Kamer is gedaan'. Een speurtocht naar deze verdragen zou op zijn plaats zijn. Zie: *Ibidem*, notitie Stikker, 14 maart 1952.

BIJLAGE

TOP SECRET

Copy No. 3

MEMORANDUM OF AGREEMENT BETWEEN THE NETHERLANDS GOVERNMENT AND
GOVERNMENTS OF THE UNITED STATES OF AMERICA AND THE UNITED KINGDOM
OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND

1. This Agreement between the Netherlands Government and the Governments of the United States of America and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland Jointly (hereinafter sometimes called the "two Governments") shall be effective from the 4th August 1945 and shall continue in effect until the end of the last period to which the Agreement may be extended by the exercise of the options provided for in clause 5 hereof.

2. During the whole time this Agreement is in effect, the Netherlands Government agrees to establish and maintain restrictions on the export of thorium and all grades of monazite sands as such and all other carriers or compounds of thorium from the Netherlands in Europe, the Netherlands Indies, Surinam and Curacao (hereinafter collectively called the Netherlands) limiting such exports to consignees designated or approved by the two Governments. Representatives of the three Governments will meet from time to time to discuss and agree upon the definition of other carriers of thorium to which this clause applies. The two Governments agree that they will not themselves sell controlled material to any consignee in respect of whom they have previously declined to approve a sale by the Netherlands Government.

3. For an initial period of three years, beginning 1 January 1946, the two Governments agree to purchase, directly or through an agent, from the Netherlands Government or sellers in the Netherlands, two hundred (200) metric tons per year if available, of monazite sands containing not less than three per cent thorium. All purchases made by buyers designated or provided by the two Governments shall be deducted from the total annual contractual obligations undertaken by the two Governments under this clause. The Netherlands Government agrees to keep a record of such purchases and to make such record available to the two Governments as requested.

DE GEHEIME THORIUM-OVEREENKOMST UIT 1945

.4- The price to be paid by the two Governments for purchases made during the initial period of three years shall be 3s. *Ad. per metrio* ton for each 0.1 per cent of thoria. This price shall be F.O.B. ocean ports in Netherlands Indies specified by the Netherlands Government.

The Sellers shall have the option to deliver any part of the agreed quantity of monazite sands at ocean ports in the Netherlands in Europe and in that event there shall be added to the price a sum per ton to be mutually agreed upon as representing the cost of transport of such port from the Netherlands Indies to the Netherlands in Europe.

All export duties and all other taxes, if any, as well as warehouse charges and all other charges connected with placing material on board carrier for shipment, including packaging in suitable containers, shall be for the account of the Seller and shall be included in the prices stipulated.

It is further agreed that all purchases by the two Governments or their agents from the Netherlands Government or Agencies thereof designated under the terms of this Agreement shall follow the customary trade practices. The payment of all invoices covering material purchased by the two Governments or their agents shall be based on landed net dry weights and independent analyses of the content upon arrival at destination ports.

5- The Netherlands Government agrees that the two Governments shall have six successive options to extend this agreement for periods of three years each, provided that notice of the exercise of such option be given to the Netherlands Government not less than three months prior to the expiration of each such period of three years. During the whole time this agreement is in effect, the two Governments shall have the right to purchase in addition to the quantities specified in clause 3 all or any part of the thorium, monazite sands and other carriers or compounds of thorium produced in the Netherlands, including existing stock piles.

Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en nieuwe tijd

E. DHANENS

Discussie over H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam: Meulenhoff, Leuven: Kritak, 1988, 438 blz., f59,50, Bfl 180,-, Meulenhoff: ISBN 90 290 3741 5, Kritak: ISBN 90 6303 267 6).

Bijna had ik geschreven 'Stadscultuur in de late middeleeuwen', maar dit aspect ligt blijkbaar niet in de planning van het boek waarvan het titelblad nader preciseert: 'Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd'. Literatuur is inderdaad de aanleiding tot het boek, namelijk het rederijersgedicht van Jan Smeken, stadsdichter van Brussel, 408 verzen lang, onder de hoofding: 'D'Wonder dat in die stat van Bruesel ghemaect was van claren ijsen en snee, die wel gheraect was'.

Het 'wonder' waarvan sprake is wel veelvoudig. Daar is het gememoreerde feit zelf, de talrijke beeldhouwwerken van ijs en sneeuw die in januari en februari 1511 te Brussel werden gemaakt; het opstellen van een berijmd gedenkschrift over dit feit; een wonder is ook dat althans één exemplaar van het pamflet bewaard bleef; en ten slotte dat zulk een lijvig en meeslepend boek daarover werd geschreven met uitvoerige uiteenzettingen op het gebied van de cultuurgeschiedenis, sociologie, literatuurgeschiedenis, volkskunde, folklore. Alleen de kunstgeschiedenis is iets minder goed bedeed ofschoon het uitgangspunt nochtans een artistieke, driedimensionale schepping betreft, weliswaar van tijdelijke en vergankelijke aard. Daarom worden hier vooraf enkele kunsthistorische beschouwingen uiteengezet.

Naam, materie en techniek

Het is opmerkelijk dat Jan Smeken geen globale soortnaam aan de beelden heeft gegeven. De naam 'sneeuwpop' was te Brussel zeker niet gebruikelijk. Desgevallend zou men van een sneeuwman spreken, evenals in het Engels of in het Duits. Maar de term strookt ook niet met het reëel karakter van het beeldhouwwerk en is niet adequaat wat de materie betreft. Smeken preciseert uitdrukkelijk en herhaaldelijk dat de beelden gemaakt zijn van *ijs en sneeuw*, van 'claren ijsen en snee' (titel), van 'sneeu en ijs' (vers 196, 263), van 'ijs ende snee' (vers 353).

Kunsthistorisch is deze tweevoud in de materie niet zonder belang. Hierdoor worden onmiddellijk de twee essentiële technieken van de beeldhouwkunst opgeroepen: enerzijds, het *beitelen* in een vaste stof, hout, steen, marmer of ijs, een techniek die bestaat in het weggakken van het overtollige, tot de kunstenaar het beeld dat hij in zijn verbeelding of in een model heeft gezien uit het blok te voorschijn heeft gehaald; anderzijds, het *boetseren* in een zachte, weke massa, het kneden van het kunstwerk door het toevoegen van materie, was, klei, pleister of sneeuw, geleidelijk vorm gevend aan zijn schepping. En wanneer men leest dat de beelden gemaakt waren van 'claren ijsen', mag men zich afvragen of het ijs, dat doorschijnend kan zijn als rotskristal, ook naar zijn feeërieke mogelijkheden werd uitgebuit; of de specifieke eigenschappen van het ijs dat, al naar gelang van de dikte, het licht in verschillende intensiteiten laat doorschemeren, ook aanleiding hebben gegeven tot het scheppen van lichtspelingen die inderdaad 'wonderlijk' kunnen geweest zijn.

Artistieke en kunsthistorische evaluatie

Met deze ijs- en sneeuwbeelden reikt men tot de oervormen van de plastische kunsten: het spel met de materie, met de handen en de werktuigen. Men raakt het oerinstinct van de primitieve